

INDIVIDUAL NEOLOGIZMLARNING STRUKTUR-SEMANTIK
TABIATI XUSUSIDA (U.AZIM SHE'RIYATI MISOLIDA)

Mardonova Sarvinoz Oripovna

Buxoro davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası oqituvchisi.

Xayrullayeva Dilnoza Aliyor qizi

Buxoro davlat universiteti,
o'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7939599>

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada metafora hodisasi, mazkur hodisa tadqiqi, metaforaning til va nutqqa munosabati, Usmon Azim she'riyatidagi metaforalar, xususan, muallif nutqi metaforalari, ularning ifodasi shoir ijodidan olingan she'riy parchalar orqali ochib berilgan.

KALIT SO'ZLAR: leksema, leksik ma'no, sema, metafora, an'anaviy metafora, muallif nutqi metaforalari, o'xshatish, metonimiya, sinekdoxa, individual metafora, okkazional ma'no.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматривается исследование метафоры, раскрывается отношение метафоры к языку и речи, разбираются метафоры в поэзии Усмана Азима, в частности, метафоры авторской речи, выражение которых показано через поэтические отрывки из творчества поэта.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лексема, лексическое значение, sema, metafora, традиционная metafora, metaforы авторской речи, сравнение, метонимия, sinekdoxa, индивидуальная metafora, окказиональное значение

ANNOTATION. This article discusses the study of metaphor, reveals the relationship of metaphor to language and speech, analyzes metaphors in the poetry of Usman Azim, in particular, the metaphors of the author's speech, the expression of which is shown through poetic passages from the poet's work.

KEYWORDS: lexeme, lexical meaning, seme, metaphor, traditional metaphor, author's speech metaphors, comparison, metonymy, synecdoche, individual metaphor, occasional meaning.

So'zlarning ko'chma ma'no ifoda etishi turkiy so'zlarning o'zi kabi qadimiy hodisa sanaladi. Hatto qadimgi turkiy til lug'at qatlamida ham ko'plab so'zlarning qo'shimcha ma'nolar kasb etib ulgurganligi ma'lum. Buni Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'atit turk" asari ham tasdiqlaydi[2].

So'zning ko'chma ma'no kasb etishi til (lug'at qatlami)ning tadrijiy rivoji bilan bog'liq. Bu borada, ya'ni so'z (ma'no)ning serqirraligi[4], leksemaning mazmun plani, leksik ma'no va semantik qism[9,61-67], semema tarkibidagi semalar va ularning ifodasi[6,57-63], sememaning nutqqa xoslanishi, hosila semalarning vujudga kelishi borasida o'zbek tili leksikologiyasi hamda semasiologiyasida yetarlicha fikr-mulohazalar bayon etilgan.

So'z semantik taraqqiyoti, uning mantiqiy-semantik asosda tadqiqi borasida yaqin yillarda qilingan ishlar umumlashmasi sifatida M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" asarining nashr etilishi o'zbek tili leksikologiyasi va semasiologiyasi yutuqlaridan biri bo'ldi. Mazkur manbada leksik ma'no, leksik ma'noning semantik tarkibi, leksik ma'no taraqqiyoti, hosila ma'no (metafora, metonimiya, sinekdoxa va b.), leksik ma'noning kengayishi va torayishi, leksik ma'noning paradigmatic va sintagmatic munosabatlari, shuningdek, uzual ma'no va okkazional leksik ma'nolar haqida e'tiroflar mavjud[5,284].

O'zbek tilida metafora hodisasi va uning vujudga kelishi asoslari xususida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. O'zbek tilida metaforalar, ularning tabiati, yondosh hodisalarga munosabati haqidagi monografik plandagi ishlarning mavjudligi mazkur hodisa, ular atrofidagi muammolar yechimiga qaratilganligi bilan xarakterlanadi[7;8].

Ma'lumki, metaforalar so'zlar kabi o'z lingvopoetik xususiyatiga ko'ra doimiy (uzual) va individual metaforalarga bo'linadi. Har ikkala hodisa ham konnotativ ma'no bilan bog'liq. Badiiy matnda so'zdagi konnotatsiya muhim, bu konnotativ ma'noni harakatga keltirish ijodkor mahorati bilan bog'liq[11,32].

Bilamizki, monosemantik leksemaning bir va polisemantik leksemaning bir nechta (bu ham sanoqli) sememasi bo'lib, u nutqiy voqelanganda cheksizlik kasb etadi. Har bir qo'llanishdagi nutqiy ma'no o'ziga xos va qaytarilmas alohidalikdir. Ularning ma'no ifodalari so'zlovchi (muallif) maqsadiga mos holda yuzaga chiqadi. Biroq nutqiy ma'no qanchalik cheksizlik kasb etmasin, uning asosidagi semema alohida, yagonaligicha turaveradi.

Asosiy qism. Sememaning ijtimoiyligi va nutqiy ma'noning individualligi haqida aytish mumkinki, semema ijtimoiy shartlangan bo'lib, u til jamiyati a'zolarining "umum-mehnati" mahsuli va shu til jamiyati a'zolari uchun birday umumiy. Nutqiy ma'no esa har bir so'zlovchi uchun o'ziga xos – individual. Semema nutqda uni ushbu qo'llanishga xoslovchi turli vosita ta'siriga berilgan va juz'iylashgan holda «ko'rinish» beradi. Sememaning nutqiy ko'rinishida uni nutqqa xoslagan nolug'aviy vositaning ta'sir darajasi turlicha bo'ladi.

Metaforik ma'no hosil bo'lishi uchun quyidagidan biri sabab bo'ladi:

ITALY

ITALY

1) bir soʻz boshqa soʻzga nisbatan soʻzlovchining ifoda maqsadiga koʻproq mos va muvofiq boʻladi va shuning uchun birinchisi oʻrnida ikkinchisi qoʻllaniladi;

2) biror denotatning ifodalovchisi boʻlmaydi va maʼlum bir soʻz boshqa denotatni ham ifodalash uchun qoʻllanadi.

Demak, birinchi holda koʻchirilayotgan soʻz denotatning ikkinchi atamasi boʻlsa, ikkinchi holda birinchi atamasidir. Masalan, *quyi* soʻzi anglatadigan maʼnoni *etak* soʻzi qulayroq va toʻlaroq ifodalaganligi bois togʻning quyi tomoniga nisbatan *etak* soʻzi ishlatilgan. Oʻzbek tilida dengizdagi oʻziga xos jugʻrofiy oʻrinning nomi boʻlmaganligi bois *qoʻltiq* soʻzi unga nisbatan ham qoʻllanadi.

Metafora hodisasi asosan, ot va feʼlda uchraydi: *Qush uchdi. Samolyot uchdi* qurilmalarining ikkinchisida *uchmoq* feʼli ifodalagan harakat qushning havodagi qanotlarini silkitib qilgan parvozigaga oʻxshaydi. Shu boisdan *uchmoq* feʼli ifodalagan keyingi maʼno metaforik maʼno.

Metafora hosila maʼno hosil qilishning keng tarqalgan usuli sifatida badiiy uslubning, nutqning eng muhim vositasidan hisoblanadi. Metaforik hosila maʼno nutqda juda koʻp uchraydi. Ammo ularning lisoniylashgani – sememaga aylangani nisbatan kam. *Qanot* (samolyotning qanoti), *ogʻiz* (qopning ogʻzi) kabi leksemalarning ushbu hosila maʼnosi metaforik semema. Metaforik yoʻl bilan hosil boʻlgan semema davrlar oʻtishi bilan oʻziga xos atash semalari kasb etishi natijasida bosh sememasidan uzoqlashib, mustaqil holga kelishi, omonimik tabiatga ega boʻlishi mumkin.

Leksema koʻchma maʼnoda qoʻllanar ekan, uning sememasi tarkibidagi atash semasi soʻnib, nutqiy voqelikka mos ravishda ifoda va vazifa semasi kuchayadi.

Konnotativ maʼno leksemaning ifoda semasi bilan uzviylik kasb etadi. Ifoda sema tarkibida mujassamlashgan holda boʻladi[6,61]. Konnotatsiya badiiyat uchun xizmat qiladi, badiiy ifoda, obrazlilikni taʼminlaydi. Lekin har qanday konnotativ maʼnoli soʻz ham yozuvchining individual badiiyati uchun xizmat qilavermaydi. Shundan kelib chiqib, manbalarda konnotatsiyaning ikki koʻrinishi: *ingerent* va *adgerent* konnotatsiya[1,8] farqlanadi. *Ingerent* konnotatsiya nutqiy matndan tashqarida ham voqelanadigan, soʻzning mavjud boʻlgan konnotativ maʼnosi boʻlsa, *adgerent* konnotatsiya maʼlum nutqiy matnda hosil boʻladigan qoʻshimcha maʼno sanaladi. Ijodkorlar doim ham *ingerent* konnotatsiyaga koʻna qolmaydi. Ular individual nutq uslubiyati uchun yangi-

ITALY

ITALY

yangi ko'chimlar (muallif metaforalari) yaratadilar. Natijada betakror "ohorli" ko'chimlar, badiiy ifodalar yuzaga keladi.

Ayrim manbalarda "ingerent" va "adgerent" terminlari o'rnida "uzual" va "okkazional" ma'no tushunchalari qo'llanadi[5,40-47]. Tilshunos olim M. Mirtojiyev ta'kidicha, so'zning uzual ma'nosi hamma vaqt ham umumlashgan xarakterda bo'ladi, okkazional ma'no (individual nutq metaforalari – M.S.) mohiyati bilan nutq hodisasi sanaladi. Aniq ifoda uchun nutqda hosil bo'lgan okkazional ma'no uzual ma'no tomon taraqqiy etadi. U ma'lum nutq sharoitida, ma'lum so'zlar qurshovidagi so'zda hosil bo'ladi[5,46].

M.Mirtojiyev bu boradagi fikrlarini "okkazional ma'no har qancha yashamasin va tanilmasin, shu holatidan ko'ra taraqqiy etmaydi, uzual ma'noga o'tmaydi" tarzidagi jumla bilan tugatadi[5,46]. Mazkur fikrga to'la qo'shib bo'lmaydi. Bir dalil ahamiyatliki, har qanday qo'shimcha ma'no dastlabki bosqichda, ilk davrda okkazional sanaladi, vaqt o'tib bu okkazionallik o'z o'rnini uzuallikka bo'shatib beradi. Xuddi shu fikrni individual metaforalarga nisbatan ham aytish mumkin. Agar mazkur ifodalar mantiqan asosli, shuningdek, til va tafakkur uzviyligi asosida yaratilgan bo'lsa, ularning qo'llanish maydoni kengayishi, asardan asarga o'tishi mumkin. Masalan, *gul yuz* ifodasi mazkur qo'llanishning ilk davrida adgerent (okkazional) konnotatsiya bo'lganligini izohlashga hojat ham, zarurat ham yo'q, nazarimizda.

Individual metaforalar she'riyatda muhim o'ringa ega, chunki asil badiiy ma'no individuallikning ko'rinishi, uning tub asosi hisoblanadi. Buning isboti sifatida iste'dodli shoir Usmon Azimning birgina dunyo so'ziga nisbatan 80 ga yaqin sifatlovchi so'z qo'llagani, ularning katta qismi individual metaforalar ekanligini keltirish mumkin. Misollarni kuzatamiz: *aziz dunyo, ayyor dunyo, arzimas dunyo, bag'ri keng dunyo, bedor dunyo, behadik dunyo, borishsiz dunyo, gulkor cholg'u dunyo, gul xor yohu dunyo, gung dunyo, go'zal dunyo, dengizli dunyo, yolg'on dunyo, yolg'onchi dunyo, yorug' dunyo, yo'llarsiz dunyo, kam dunyo, keksa dunyo, kelishsiz dunyo, keng dunyo, kimsasiz dunyo, ko'zi ko'r dunyo, ko'lmak dunyo, kunsiz dunyo, lol dunyo, mayxona dunyo, mard dunyo, mast dunyo, mast-alast dunyo, nafis dunyo, noto'kis dunyo, og'ir dunyo, ona dunyo, osmonsiz dunyo, parishon dunyo, puldunyo dunyo, sag'ir dunyo, saraton dunyo, sarg'aygan dunyo, sehrli dunyo, sovuq dunyo, sog'ingan dunyo, sodda dunyo, temir dunyo, tinch dunyo, toza dunyo, tor dunyo, tosh dunyo, toshdil dunyo, toshli dunyo, to'rt burchak dunyo, uzun sado dunyo, xazonrez dunyo, xo'rlangan dunyo, chin dunyo, she'rsiz dunyo, sho'rlik dunyo, ezgu dunyo, ertakli dunyo, yuraksiz dunyo, yashil dunyo, o'yinchoq dunyo, o'tar dunyo, qavat-qavat dunyo, qon jilg'a dunyo, qonuniy*

dunyo, qo'shiqchi dunyo, g'azabkor dunyo, g'alva dunyo, g'alvir dunyo, g'arib dunyo, g'urbat dunyo, g'ussali dunyo kabi.

Mazkur misollardan *aziz dunyo, arzimas dunyo, bag'ri keng dunyo, go'zal dunyo, yolg'on dunyo, yolg'onchi dunyo, yorug' dunyo, tor dunyo* kabilar so'zning semantik strukturasi kiradigan, an'anaviy o'xshatish (ingerent konnotatsiya) hisoblansa, *gung dunyo, yo'llarsiz dunyo, kam dunyo, kelishsiz dunyo, ko'zi ko'r dunyo, ko'lmak dunyo, osmonsiz dunyo, parishon dunyo, puldunyo dunyo, sag'ir dunyo, saraton dunyo, sarg'aygan dunyo, sehrli dunyo, sovuq dunyo, temir dunyo, to'rt burchak dunyo, uzun sado dunyo, ertakli dunyo, yuraksiz dunyo, qavat-qavat dunyo, qon jilg'a dunyo, g'arib dunyo, g'urbat dunyo, g'ussali dunyo* kabilar Usmon Azimning individual metaforalari, nutqiy metaforalar (adgerent konnotatsiya) sanaladi. Ko'rinadiki, nutqiy konnotatsiya original, "ohorli" bo'lib, badiiylikni ta'minlaydi, bir o'qishdayoq ta'sir etadi, diqqatni tortadi va o'quvchini chorlashda xarakterli hisoblanadi.

Ma'lumki, ijodkor "o'z yasamasi"ni – ijod mahsulini shu til egalari lug'at qatlamidan qat'iy o'rin olishi, shu til lug'at tarkibiga o'rnashib qolishini maqsad qilmaydi. U so'zni muayyan bir vaziyat talabiga ko'ra, zarurat mahsuli sifatida yaratadi. Yaratgan yangi so'zlari orqali o'quvchining diqqatini qaratishga, unga estetik zavq ulashishga harakat qiladi. Adabiyotning, xususan, she'riyatning asl maqsadlaridan biri ham shu.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan misollardagi yangi epitetlar (nutqiy konnotatsiya) okkazonal bo'lib, o'quvchida ijodkor jimjimadorlikka berilgandek taassurot uyg'otishi mumkindir. Ammo ilhomlangan ijodkor doim ham lug'at qatlamidagi mavjud ko'chimlarga ko'na qolmaydi.

Muallif nutqi metaforalari Usmon Azim she'riyatidagi quyidagi ifodalarda ham kuzatiladi:

1. *Qor – billurtan farishta.* ("Qor")
2. *Bu dunyoning ismi gulmas,*
Puldunyodir bu dunyo. ("Eski qo'shiq")
3. *Azizlik taxtidan tushgan azizim,*
Zulmatgoh xonaning ichida yorim. ("Azizlik taxti")
4. *Chizavergin iymonimni.*

Imongoh yurak oppoq. ("Yurak")

Mazkur misollarda *qor – billurtan farishta, puldunyo dunyo, zulmatgoh xona, imongoh yurak* kabilarni individual metaforalar sifatida baholash mumkin.

Ko'rinadiki, Usmon Azim ijodidagi yangi ko'chimlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga qo'l kelgan. Shoir polisemantik so'zlardan

samarali foydalanib, ular ma'no imkoniyatini kengayishiga ham ma'lum darajada hissa qo'shdi. Mazkur ko'chimlar matnga betakror jarangdorlik va musiqiylik, go'zallik va xalqchillik baxsh etgan. Umuman, Usmon Azim ijodida tuyg'ular ta'sirchanligi va obrazlar teranligini ta'minlashda individual metaforalar alohida o'rin tutgan.

Xullas, badiiy adabiyotda o'rinli, jo'yali, topib aytilgan tasvir, ko'chim – muallif nutqi (individual nutq) metaforalari o'zining emotsionalligi, ta'sirchan va ifodaviyligi, shuningdek, badiiyat va obrazlilikni ta'minlashdagi ahamiyati bilan alohidalik kasb etadi. Shoir Usmon Azimning muallif nutqi metaforalari ta'sirchanligi, "ohorli"ligi, ifodaviyligi, betakrorligi bilan alohidalik kasb etishi kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.:”Ўз. мил. энцик давлат нашриёти”, 2002.
- 2.Кошғарий М. Дувону луғатит турк. 3 жилд. С.Муталибов таҳрири остида.–Т.,1960-1963.
- 3.Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси.Монография. – Самарқанд, 2006.
- 4.Мадраҳимов И. Сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари. НДА.– Т., 1993.
- 5.Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Мумтоз сўз, 2010.
- 6.Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.–Т.: Ўқитувчи, 1995.
- 7.Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. НДА. – Т.,2000.
- 8.Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. НДА. – С.,2001.
- 9.Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик.–Т.: Ўзбекистон, 1992.
- 10.Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (У.Азим шеърияти мисолида). НД. – Самарқанд, 2019.
- 11.Юлдашев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. ДДА.–Т.,2009.
- 12.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2006.

